

**TAM MULTA IN TECTIS CREPITANS SALIT HORRIDA GRANDO
(VERGILIJE, *GEORGIKE*, 1.449)**

Marina Milićević Bradač

UDK: 94(398):133.4

Izvorni znanstveni rad

Marina Milićević Bradač

Odsjek za arheologiju

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Najveći neprijatelji ratara i vinogradara u antici bili su uvijek isti: suša, tuča, oluje i skakavci. Jedina obrana bili su im magijske riječi i postupci. Antički izvori prenose cijeli niz različitih magijskih formula za obranu od tuče, sačuvanih u književnim izvorima i na filakterijima, kao i cijeli niz postupaka koje je trebalo obaviti da bi se vinograd ili polje obranili od nepogode. Svi se ti postupci mogu okarakterizirati kao magijski, zato jer nisu imali kauzalne povezanosti s nastankom i odvrćanjem tuče. S druge strane, prirodni filozofi ostavili su rasprave o tome što tuča jest i gdje nastaje i uglavnom se slažu s tim da tuča ima veze s mjesecom i da vjerojatno ondje nastaje.

»Silna i strašna će tuča po krovima lupat i skakat.«¹ Ljeto je, vruće, tuča je poharala vinograde.

Vergilijev stih u naslovu ovoga rada ne samo da živo donosi strašan osjećaj koji zvuk udaranja tuče po crepovima izaziva u ljudima – zove je *horrida grando* – nego je to i sjajna onomatopeja u latinskom jeziku.² Od kada je ratara i vinogradara, njihovi su najveći neprijatelji uvijek isti: suša, tuča, oluje i skakavci. Od antike do danas te će se četiri nevolje stalno ponavljati u poljodjelskim tekstovima, molitvama, magijskim formulama, sve s jednim ciljem: spasi moj vinograd (maslinik, polje, imanje), koji god bog, *daimon*, anđeo bio da bio!

¹ *Djela P. Vergila Marona*, preveo i protumačio Tomo Maretić, Zagreb, JAZU, 1932. Ovaj je članak posvećen profesoru Nenadu Cambiju kao znak zahvalnosti za sve što nas je naučio.

² Stih je kao onomatopeju prvi istaknuo A. Sidgwick, *P. Vergili Maronis Opera*, vol. II, Cambridge, Cambridge University Press 1905. (1. izd. 1890.), 65, *ad loc.* To je prihvatio i E. S. McCartney, »Greek and Roman Weather Lore of Two Destructive Agents, Hail and Drought, 1«, *The Classical Weekly* 28/1, 1934., 1-7, str. 3-4.

Seljak ili vlasnik imanja protiv tuče mogao se boriti na dva načina. Kao prvo – riječima. Riječi protiv tuče nalazimo zapisane u obliku magijskih formula i molitava na različitim predmetima: kamenim natpisima, pločama od terakote, metalnim listićima, na papirusima. Kao drugo – djelima.³ To su razni (magijski) postupci za zaštitu od tuče i silno variraju.

Antički izvori koji opisuju tuču i njezine posljedice zaista su brojni i teško ih je sve navesti. Dovoljno je vidjeti *Thesaurus Linguae Latinae* gdje je navedeno obilje izvora.⁴ Što su mogli očekivati od tako velike prirodne sile – jer Plinije (*NH* 18. 101) broji tuču u velike sile prirode, *vis maior*⁵ – možda je najbolje sazeo Kolumela kad je rekao da Jupiter tučom uništi sav trud ljudi i volova.⁶ Naravno da je ljudima u tim prilikama trebala sva moguća pomoć bogova. Nalazimo tako jednog Zeusa s epitetima *Khalázios Sōzōn* (= spasitelj od tuče), a i Apolona zvanog *Khalázios* (= od tuče).⁷ Tražila se i pomoć ljudi koji mogu svojim magijskim znanjima odvratiti tuču. Pričalo se, na primjer, da su izuzetni pojedinci, kao Pitagora, Empedoklo, Epimenid Krećanin ili Abarid Hiperborejac, mogli predvidjeti tuču i zaustaviti vjetrove.⁸ S druge strane stajali su oni čiji se razum nije mogao pomiriti s magijom i svim tim čudima. Seneka (*Quaest. nat.* 4. 6. 1-7) govori o glupostima stoika koji kažu da postoje neki ljudi vješti promatranju oblaka koji mogu predvidjeti kad će pasti tuča. Oni to znaju po iskustvu, uočavajući boju oblaka i bilježeći

³ Ovo je veoma nalik na *legomena* i *dromena* iz klasične grčke religije, usp. J. E. Harrison, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London, Merlin Press, 1980. (1. izd. 1903.), 567 i d.

⁴ I. Kapp, u: *Thesaurus Linguae Latinae*, VI/2, G, Lipsiae in Aedibus B. G. Teubneri, 1925-1934, 2189-2192, s.v. *grando*; col. 2191: *epitheta selecta*.

⁵ Plin. *NH* 18.101: *duo genera esse caelestis iniuriae meminisse debemus: unum quod tempestate vocamus, in quibus grandines, procellae ceteraque similia intelleguntur, quae cum acciderint, vis maior appellatur.*

Pliny, *Natural History in Ten Volumes*, vol. IV, with an English translation by H. Rackham, Loeb Classical Library, William Heinemann Ltd, London, Harvard University Press, Cambridge MA, 1968. (1st ed. 1945).

⁶ Colum. *De re rustica*, 10. 329-330: *saepe ferus duros iaculatur Iuppiter imbres/grandine dilapidans hominumque boumque labores.*

Lucius Iunius Moderatus Columella, *On Agriculture*, transl. E. S. Forster and E. H. Heffner, vol. III, Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd, Cambridge MA, Harvard University Press, 1955.

⁷ Reljef iz okolice Kizika ima prikaz Zeusa s orlom kako stoji kraj žrtvenika, a uz žrtvenik je jedan adorant i životinja, a iza njih je stablo. Na vrhu je napisano Ζεὺς Χαλάξιος Σώζων, a natpis ispod kaže da spomenik podižu *Thrakiokometai* za spas i plodnost zemlje i uroda. F. W. Hasluck, »Unpublished Inscriptions from the Cyzicus Neighbourhood«, *The Journal of Hellenic Studies*, 24, 1904, 20-40, str. 21-23, slika (fig. 1) na str. 21.

Höfer, u W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, IV, Hildesheim, Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1965., 1280-1286, s.v. *Sozon*, col. 1285.

Apolon *Khalázios* nalazi se dva puta u Procl. *Chrest.* ap. Phot. *Bibl.* 321b 31 Bekker; Hasluck, *ibid*; Höfer, *ibid*.

⁸ Iamblich. *De vita Pyth.* 135. Giamblico, *La vita Pitagorica*, introduzione, traduzione e note di Maurizio Giangiulio, Milano, Rizzoli, 2001. (grčki tekst i talijanski prijevod); E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 5.

kad je u prethodnim prilikama uslijedila tuča.⁹ U istom odlomku Seneka se izruguje jednom takvom običaju. U gradu Kleoni (*Cleonae*) postojali su čuvari protiv tuče (*χαλαζοφύλακες*) koje je postavljala država da paze približava li se. A kad bi dali znak da dolazi, ljudi bi trčali žrtvovati, što brže mogu, janje ili kokoš, a oblaci su, okusivši malo krvi, otišli u drugom smjeru. Ovdje Seneka kaže: »Smijete se! Ima nešto što će vas još više nasmijati.« Pa nastavlja da bi onaj tko nije imao janje ili kokoš, sam sebe ubo u prst i s tih par kapi krvi umilostivio bi oblak: »Ali kako, pitam ja vas, može kap ili dvije krvi imati svojstvo da dosegne visoko i utječe na oblake? Nije li mnogo lakše reći da je sve to gomila laži?« (*Quaest. nat.* 4.7.2).¹⁰ Plinije Stariji (*NH* 17. 47) također ne želi vjerovati u efikasnost tih »recepata« za obranu od tuče iako mnogi vjeruju da je se može odvratiti čarolijama, čije tekstove on ozbiljno ne želi prenositi.¹¹ Plinije se također izruguje i onima koji vjeruju da će ametist, uz neke molitve, otjerati tuču i skakavce (*NH* 37. 41).¹²

Okružje filozofa i intelektualaca, obrazovanih i načitanih ljudi, jedan je svijet, a ono seljaka i vinogradara sasvim drugi. Ljudi na poljima i u vinogradima bili su spremni učiniti sve i platiti svakome tko bi mogao spriječiti katastrofu. Svjedoci takve ruralne magije brojni su filakteriji (formule »bijeje« magije za zaštitu od svih mogućih zala) koji se često odnose upravo na tuču. Ako magiju shvatimo kao težnju da se naruši kauzalitet, tj. da se mislima, riječima ili nekim djelovanjem izazove posljedica, bez fizičkog uzroka, onda gotovo sve recepte za borbu protiv tuče možemo svrstati u kategoriju magije: poništiti ili otjerati tuču iako za to nema meteoroloških preduvjeta.¹³ Rabili su ih svi – pogani, židovi i kršćani – i ustrajali su do u srednji vijek. Njihov je jezik pučki jezik, teško

⁹ J. Clarke, *Physical Science in the Time of Nero, being a translation of the Quaestiones Naturales of Seneca*, London, Macmillan and Co, 1910., 181-182; E. S. McCartney, »Greek and Roman Weather Lore of Two Destructive Agents, Hail and Drought, 2«, *The Classical Weekly*, 28/2, 1934 a, 9-12, str. 11.

¹⁰ *Sed quomodo in tam exiguo sanguine potest esse vis tanta, ut in altum penetret et illam sentiant nubes? Quanto expeditius erat dicere: mendacium et fabula est.*

Sénèque, *Questions naturelles*, I-III, texte établi et traduit par Paul Oltramare, Paris, Les belles lettres, 1929. (latinski tekst i francuski prijevod).

J. G. Frazer, »Some Popular Superstitions of the Ancients«, *Folklore*, 1/2, 1890., 145-171, str. 162; J. Clarke, *op. cit.* (9), 181-182; E. S. McCartney, 1934 a, *op. cit.* (9), 11; F. J. Fernández Nieto, »La pizarra visigoda de Carrio y el horizonte clásico de los *khalazophylakes*«, *Antigüedad y Cristianismo* (Murcia), 14, 1997., 259-286, str. 262. Isti podatak o ovim *khalazophylakes* u Kleoni ima i Klement Aleksandrijski (*Strom.* 6. 31. 1-3), *ibid.* 263. Dodajmo i da će, mnogo kasnije, Sulpicije Sever (*Dial.* 3.7) spomenuti *speculatores venturae grandis*, tako da vidimo da je tradicija o čuvarima protiv tuče opstala do u kršćansko vrijeme. *Sulpicii Severi libri qui supersunt*, recensuit Carolus Halm, Vindobonae, apud C. Geroldi..., 1866.

¹¹ Plin. *NH* 17. 47: ... *quippe cum averti grandines carmine credant plerique, cuius verba inserere non equidem serio ausum.*

¹² Plin. *NH* 37. 41: ... *grandinem quoque avertere ac locustas precatone addita...* E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 6.

¹³ R. Cavendish, *Istorija magije*, prev. P. Ćurčija, Beograd, Jugoslavija, 1979. (engl. izd. 1977.), 17, kaže: »Magija je pokušaj da se upotrijebi izvjesna moć, pomoću postupaka za koje se vjeruje da imaju neposredan i automatski utjecaj na čovjeka, na prirodu, na božansko«. Vidi i str. 25.

razumljiv i ne obazire se previše na gramatiku, ali njima to nije tako bitno zato jer djelovanje tih filakterija počiva na magičnim riječima i »moćnim« imenima čija važnost uvelike nadilazi smisao rečenice i gramatiku.¹⁴ Opseg ovog teksta ne dopušta nam govoriti detaljno o svakom pojedinačnom natpisu (o kojima ionako postoji golemo količina literature), nego ćemo pokušati donijeti neke zajedničke karakteristike tih recepata i njihovih očekivanih učinaka.

Filakteriji će imati zabilježenu svrhu – zašto se uopće pišu. Većina računa na zaštitu od svih zala koja mogu pogoditi imanje, među njima i od tuče: Sidi Kaddou (Tunis) – protiv tuče, hrđe, vjetrova i skakavaca, a za zaštitu vinograda, maslinika i obrađenih polja,¹⁵ Bouchet (južna Francuska) i Mondragon (južna Francuska) – za obranu od tuče, oluje, snijega i svih zala na tom području,¹⁶ Münster (vjerojatno iz Bitinije) – općenito za zaštitu plodova, životinja i ljudi od svih zala,¹⁷ Modica (Sicilija) – zaštita za berbu i prinos vinograda (A) i zaštita maslinika i vinograda (B),¹⁸ Comiso (Sicilija) – zaštita vinograda od svih zala, pa i tuče,¹⁹ Noto (Sicilija) – općenito za zaštitu i dobar urod (A), ali izrijeком traži i zaštitu od tuče (B),²⁰ Rod – napisan je gotovo cijeli psalam 80 (79) da zaštititi i održati plodnim jedan vinograd.²¹ Neki su pak filakteriji usmjereni ciljano protiv

¹⁴ F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 262; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, »L'empreinte du gnosticisme sur l'inscription chrétienne prophylactique d'Aïn-Fourna (Tunisie)«, *L'Africa Romana* (Sassari), 13/2, 2000., 1577-1587, str. 1582.

¹⁵ Sidi Kaddou (okrug Bou Arada, Tunis), grčki natpis na kamenu vapnencu, datiran u 2. ili 3. st. F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10) 267-268; G. Bevilacqua & S. Giannobile, »'Magia' rurale siciliana: Iscrizioni di Noto e Modica«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 133, 2000., 135-146, str. 143; F. Maltomini, »Due Nuovi Testi di Magia Rurale«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 164, 2008., 159-183, str. 175. Svi citirani autori u ovoj i idućim bilješnkama imaju svu prethodnu bibliografiju o svakom pojedinom natpisu.

¹⁶ Dva gotovo identična teksta iz južne Francuske: Bouchet (Depart. de Drôme), brončana pločica u obliku *tabula ansata*, tekst je grčki, datirana u carsko vrijeme, možda 2. st. IG XIV. 2481; Mondragon (Depart. de Vaucluse, danas izgubljena), također brončana pločica, gotovo istovjetnog teksta, kao da je iz iste radionice i istog autora. IG XIV. 2494. F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 268; F. Maltomini, op. cit. (15), 174-175.

¹⁷ Münster, dvije olovne pločice u privatnom posjedu, vjerojatno iz Bitinije, obje je pisala ista ruka, datirane u 4. st. F. Maltomini, op. cit. (15), 168 – tablica A.

¹⁸ Modica (jugoistočna Sicilija, kamen s natpisom na obje strane, datiran u 5. st., možda 4. st., danas izgubljen). G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 139 id. U tom dijelu Sicilije nađeno je pet filakterijskih natpisa, uglavnom za zaštitu vinograda.

¹⁹ Comiso (jugoistočna Sicilija, dvije ploče od tufa, pisane istom rukom, jezik je grčki, datiraju se od 4. do 6. st.). D. R. Jordan, »Two Christian Prayers from Southeastern Sicily«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 25, 1984., 297-302; F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 271, bilj. 34; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, op. cit. (14), 1581.

²⁰ Noto (jugoistočna Sicilija, ploča od vapnenca ispisana s obje strane grčkim jezikom, datira se različito od 4. do 6. st.). F. J. Fernández Nieto, op. cit. (10), 270 id; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, op. cit. (14) 1581 id; G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 139 id; D. R. Jordan, »Cloud-Drivers and Damage from Hail«, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 133, 2000., 147-148; F. Maltomini, op. cit. (15), 174-174.

²¹ Rod, olovna pločica na kojoj je gotovo cijeli psalam 80 (79). Psalam inače govori o sudbini Izraela preko prisposode vinograda, ali je ovdje shvaćen doslovno i trebao bi zaštititi pravi vinograd. M. Guarducci, *Epigrafia greca*, IV, Roma, 1978, 366, sl. 106; G. Bevilacqua & S. Giannobile, op. cit. (15), 144, bilj. 34.

tuče: Palazzolo Acreide (Sicilija) – traži zaštitu vinograda od tuče,²² Filadelfija (Lidija) – pravi egzorcizam protiv tuče,²³ Aïn-Fourna (Tunis) traži zaštitu od tuče, ali i od »zlih voda« (*aquae malae*) za usjeve, vinograde, vrtove, voćnjake, česvinu i maslinu,²⁴ Trogir – zaziv demonu da ne nanosi štetu tučom (*aut tu ne demum grandene nuoceres*),²⁵ Carrio (Španjolska) – kletva protiv Sotone za zaštitu od tuče stabala, usjeva, vinograda, voćnjaka, ovaca (?).²⁶ Tu je, napokon, i jedan bizantski tekst u kojem je prepisan jedan znatno stariji ἐξορκισμὸς τοῦ χαλαζίου izravno usmjeren protiv tuče.²⁷

Kršćanski će tekstovi uvijek zazivati Krista.²⁸ Osim Krista, u pomoć se zovu i razni božanski i andeoski entiteti. Cijela regimenta nadnaravnih bića različitog porijekla, u poganskim tekstovima najviše gnostičkog, i poznati s magijskih pa-

²² Palazzolo Acreide (antički Akras) na Siciliji (ploča od terakote, ispisana s obje strane, jezik je grčki, datira se od kasnog 4. pa do u 6. st. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271.

²³ Filadelfija (Lidija), Mala Azija, mramorna ploča s grčkim natpisom, datira se u 4. st. (?), danas izgubljena. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 176.

²⁴ Aïn-Fourna (antički Furnus Maius, Tunis, danas u Clermont-Ferrandu, olovna pločica u obliku križa s latinskim tekstom s obje strane, datira se u 5.-6. ili 6.-7. st.). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269-270; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), *passim*; S. Giannobile & D. R. Jordan, »A Lead Phylactery from Colle san Basilio (Sicily)«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 46, 2006., 73-86, str. 83; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

²⁵ Trogir (olovna pločica, danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, ispisana s obje strane latinskim jezikom, datirala se u 4.-5. st., danas pak većina je sklonija dataciji u 6. st.). Pločica je nađena 1869. g. kraj Trogira i do danas je privukla zaista puno pažnje te joj je posvećena istinski golema bibliografija. Š. Ljubić, »C. O jednom spomeniku rimsko-kršćanske dobe«, *Vjesnik Narodnoga muzeja u Zagrebu*, 1/1, 1870., 147-153; Š. Ljubić, »Dometak k izjasnjenju trogirске olovne ploče«, *Vjesnik Narodnoga muzeja u Zagrebu*, 1/1, 1870 a, 228-230; M. Barada, »Tabella plumbea Traguriensis«, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, n.s. 16, 1935., 11-18 (donosi prijevod cijelog teksta na hrvatski); A. & J. Šašel, *Inscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, *Situla* 25, Ljubljana, 1986., br. 2792, 378-383, sa svom bibliografijom do 1986.; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 172, sa svom bibliografijom do 2008. g.; D. Kunčer, »The Tabella plumbea Traguriensis as evidence for spoken Latin in Dalmatia in the 6th century«, referat na skupu *First International Workshop on Computational Latin Dialectology*, Budapest, April 7-8, 2016. Dragana Kunčer, u objavljenom radu, smatra da na tablici treba čitati gravedene (od bolesti) umjesto *grandene* (od tuče), kao što je već prije predlagano. Prema tome, po njezinom mišljenju, to ne bi bio filakterij za zaštitu od tuče, nego od bolesti. Dragana Kunčer, »Tabella Plumbea Traguriensis, An Example of Rural Magic from Dalmatia«, *Acta Antiqua Hungarica* 57, 2017, 83-97. Zahvaljujem dr. Dinu Demicheliju što mi je obratio pažnju na ovaj tekst.

²⁶ Carrio (Villayón, Asturia, ploča od kamena škrljčevca, latinski tekst iz vizigotskog miljea, datacija 8. ili 9. st.). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), *passim*; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1580; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

²⁷ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 272-273.

²⁸ Münster, A.; Trogir – molitva Kristu protiv duha koji donosi tuču; Noto i Modica – zazivanje Krista, Carrio – također, Palazzolo Acreide – zaključuje zazivanjem Krista, a tablica iz Aïn-Fournae na kraju zaziva *in nomine Domini Patris et Filio et Ispirito Dei sento* (= sancto) *Christo tuo*. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 269-270, 271; G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 139-140; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 159, 168.

pirusa, gema i defiksiona, a u kršćanskim tekstovima porijeklom iz starozavjetne i apokrifne tradicije, trebala bi donijeti spas ugroženim imanjinima. S time da kršćanski tekstovi ni malo ne zaziru od spomena demona iz prethodnih religijskih sustava, zajedno s imenima arhandela i anđela. Nekršćanski tekstovi imaju tako: Bouchet i Mondragon – *voces magicae*, Abrasax, Iao (što je moguće korumpirano od Jahve), Oamuz;²⁹ Sidi Kaddou – obraća se *kyrioi theoi* Oreobazagra, Abrasax, Makhar, Semeseilam, Stenakhtha, Lorsakhthe, Koriaukhe, Adonaie.³⁰ Recimo da će Abrasax ostati vrlo spominjan i na kršćanskim tekstovima. Kršćani najviše pouzdanja imaju u četiri vrhovna arhandela i oni se gotovo uvijek nalaze na filakterijima. To su Mihael (ne kažemo Mihovil zato da zadržimo zvukovnu sličnost s ostalim arhandelima), Gabrijel, Rafael i Urijel,³¹ a njima se onda pridružuje cijeli niz više ili manje poznatih anđela i nebeskih bića: Noto i Modica – Iao, Atas, Amega (= Omega), Fato (= Fatum, sudbina), Krefiel, Nefl.jel, Edanemuel, Ame-seel (Meseel), Phinael, Louil, Phaktoel, Anemuel, teško čitljiv niz koji bi se možda mogao razriješiti kao Moukathal (?) i Loukhenada (?), Eisdramel, Amegaoth,³² Comiso – Abimel, Lasfen, Amiel (Amiael), Eloel (?), Eloem), Erael, Krephiel, Phaktobar (Phakzobar), Adonael, Abrasax, Eao (možda Jahve), Azaer (= Azael, pali anđeo) ili Adzaer (planet Zeus),³³ Carrio – među četiri najvažnija arhandela upao je Cecitiel, pa slijede Araniel (Ananiel?), Marmoniel, a zaziva se u pomoć i *historiola* sv. Kristofora,³⁴ Filadelfija – osim spomenutog Rafaela, tu su Sabaoth, Ufridiel, Raguel, Istrael, Agatoel, sve anđeli.³⁵

Vidimo na tekstovima da se računa što više imena, to bolje, što više anđela i arhandela i demona angažiramo u vojsci protiv tuče, to bolje. Postavlja se pitanje zašto bi svi ti entiteti morali djelovati. To vjerovanje ima dugu povijest. Još se pitagorejcima pripisivala ideja da je zrak gusto naseljen demonima. Nalazimo kod Diogena Laertija (8. 32): »Zrak je pun duša: neke zovemo heroji, neke demoni; to su oni koji šalju snove i predznake o bolesti i o zdravlju... njima se obraćaju očišćenja, okajanja, različite vrste proricanja, predviđanja i slična zazivanja.«³⁶ U

²⁹ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 174-175.

³⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 267-268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 175.

³¹ Noto – Mihael, Gabrijel, Urijel, Rafael; Comiso – Gabrijel; Palazzolo Acreide – Gabrijel i Mihael; Filadelfija – Rafael; Carrio – Mihael, Gabrijel, Urijel, Rafael; Trogir – Gabrijel; bizantski tekst – ima samo Arhandeo Božji.

³² F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 270; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1581; G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 141.

³³ D. R. Jordan, 1984., *op. cit.* (19), 297, 302; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 271, bilj. 34; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1581.

³⁴ Moguće je da je Cecitiel zapravo Sedekiel (preko Setekiel, Secetiel, Cecetiel, Cecitiel). F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 279, bilj. 60, 281.

³⁵ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 269; C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582.

³⁶ Diog. Laert. 8. 32: εἴηαι τε πάντα τὸν ἄερα γυκὼν ἐμπλέων... (odlomak je inače o Pitagori). Diogène de Laerte, *Vies et doctrines des philosophes de l'antiquité...* traduction nouvelle Ch. Zevort, vol. II, Paris, Charpentier Libraire-Éditeur, 1847. <http://remacle.org/> (pristupljeno 22. VIII. 2017.). I. P. Culianu, »'Démonisation du Cosmos' et dualisme gnostiques«, *Revue de l'histoire des religions*, 1961., 1979., 3-40.

zraku, između sfere Mjeseca i Zemlje, kretalo se mnoštvo duhova i demona, a njima su se u kršćanskoj ideologiji pridružili arhanđeli i anđeli. Tako i naši filakteriji za zaštitu od tuče u konačnici potječu od ovih ideja da demoni u zraku stvaraju nevolje i da na njih moramo utjecati, a pobijediti ih, na naš nagovor, mogu druga zračna bića koja tu isto borave.

Tako smo došli do demonskih bića koja donose ili izazivaju tuču. Njih je mnogo manje nego onih koji bi trebali pomoći. Stječe se dojam da na svakog zločtvora moramo poslati bar nekoliko dobrih entiteta da bi bili djelotvorni. Natpis iz Španjolske (Carrio) izravno označava Sotonu kao onoga koji izaziva tuču,³⁷ dok tekst iz Filadelfije navodi demona bez imena, ali ga opisuje kao »vatrene usta« (kaminóstomoς³⁸), a bizantski rukopis kao zlikovca ima personificirani gradonosni oblak.³⁹ Zanimljiv je natpis iz Nota (Sicilija), gdje je, na strani B, pročitano ime *theós Mikhalázokos* (od Mihael i *khálaza* = tuča). To bi trebao biti demon protiv kojeg je usmjeren ovaj filakterij i čini se da je većina to prihvatila.⁴⁰ Za nas je najzanimljiviji demon koji se spominje na olovnoj pločici iz Trogira (strana A, l. 3-5): *ti denontio tibi inmon/dissime spirete tarta/ruce* i to zato (l. 11-12) *aut tu ne demum/ grandene nuoceres*.⁴¹ Starija su čitanja *Tartaruc(h)us* smatrala pridjevom koji označava »onoga koji boravi u Tartaru«, međutim danas je gotovo sigurno da je to ime demona Tartaruka, palog anđela koji je sinonim Sotone. On je izravno potvrđen u apokrifnoj *Pavlovoj apokalipsi* (duži latinski tekst, 11-18) na mjestu gdje se opisuje sudbina bezbožnih – njih će Bog dati anđelu Tartaruku koji nadzire muke u kojima će ostati do sudnjega dana.⁴²

Međutim, ima još jedan detalj koji do sada nije privukao pozornost. U popisu demonskih imena nalazi se i jedan *Ταρταρουήλ* dubleta Tartaruha.⁴³ U astrološkom se kodeksu kaže da je on demon Selene/Mjeseca. Mislimo da je to vrlo važan podatak, ako uzmemo u obzir da se u književnim izvorima tuča vrlo često povezivala s mjesecom i da je voda na Mjesecu česta tema filozofskih rasprava, o čemu će biti više riječi na kraju ovog teksta. Isto tako mislimo da bi spomen

³⁷ I. 10: *adiuro te Satan*, F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 274.

³⁸ *Ibid.* 272-273.

³⁹ *Ibid.* 274.

⁴⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10) 270, G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 144: oni smatraju da se u nastavku teksta nalazi epitet Mihalazoka – *Pisites*, što je pridjev koji se inače odnosi na vino, blizak pridjevu *pissodes*, a u značenju »poput smole, taman, crn«. Disonantan ton je čitanje Davida Jordana, koji misli da u tekstu nema nikakvog demona Mihalazoka, nego da u tekstu zapravo piše *μὴ χαλαζοκοπίετε {σ} τὸν ἀνπελδὼνα* (i ne oštetite vinograd tučom!). D. Jordan, 2000., *op. cit.* (20), 148.

⁴¹ A. & J. Šašel, *op. cit.* (25), 380.

⁴² A. & J. Šašel, *op. cit.* (25), 382; I. P. Culianu, *op. cit.* (36), 27; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271. G. Davidson, *Dictionary of Angels*, New York, Simon and Schuster, 1994. (1. izd. 1967) navodi Tartaruka (Tartaruha) kao anđela mučenja u Paklu, koji se u toj ulozi izmjenjuje s arhanđelom Urijelom, ali i Tartaruhe u pluralu kao anđele koji provode mučenja u Paklu; s.v. *Tartaruch*, *Tartaruchi*, *Tartaruchian Angels*, *Tartaruchus* (ovaj alternira s anđelom *Temeluchus* u grčkoj verziji *Pavlove apokalipse*).

⁴³ *Cat. cod. astr.* VIII. 2. S. 150. 19; 151. 14; X. S. 81. 21. Citirano kod E. Peterson, »Engel- und Dämonennamen. Nomina barbarā«, *Rheinisches Museum* 75, 1926., 393-421, str. 419, br. 117, s.v. *Tartaruel*.

Tartaruka na pločici iz Trogira mogao potjecati upravo iz ovog sklopa vjerovanja da tuča dolazi s Mjeseca. Kao usporedbu možemo navesti i olovni filakterij A iz Münstera, na kojem (u Maltominijevu prijevodu) stoji i: »... kako rijeci Oceanu ne nedostaje struja (?), kako moru (ne nedostaje) vode i suncu kola i zraku zvijezda i Mjesecu valova...«⁴⁴ Ova slika, po našem mišljenju, iz istog je sklopa ideja kao i Tartaruk na pločici iz Trogira.

Kad je filakterij jednom napisan, što učiniti s njim? Dobar dio onih napisanih na metalnim pločicama (olovo i bronca) imaju rupe što sugerira da su bili fiksirani za podlogu, pretpostavlja se za neki stup ili kolac u vinogradu ili u polju.⁴⁵ Kamenu natpisi pak izriječno kažu kad će magija djelovati: Noto – smjestiti takvo kamenje u tri ugla vinograda; Noto i Modica – kamen mora biti na posjedu; Sidi Kaddou – kamen mora biti zakopan pod zemlju.⁴⁶ Magijsko djelovanje u vinogradu ima i mlinsko kamenje, a spomen mlinskog kamena kao moćne magije naći ćemo kasnije i u pisanim izvorima.⁴⁷

Što se tiče magije riječi, već smo naveli primjer s Roda gdje je psalam upotrijebljen kao čarolija u kršćanskom okružju.⁴⁸ U nekršćanskom okružju funkciju čarolije znali su imati Homerovi stihovi, pa se tako na tablicama iz Boucheta i Mondragona prepoznaje aluzija na stihove iz *Ilijade* (15. 170).⁴⁹

Na kraju imamo važne detalje koje nalazimo u filakterijima, a koji se mogu povezati s književnim izvorima i religijskim sustavima. Prvo, tu je krv koja igra ulogu u tim formulama, iako posredno. Tablica iz Aïn-Fourne (Tunis) spominje Kristovu krv: *ibi nata est bitis* (= uitis) *cum senquine* (= sanguine) *Christi...*, a drugi je primjer Carrio (Španjolska) koji ima historiolu o mucu sv. Kristofora gdje stoji (l. 22): *amputata est caput*, što podrazumijeva da je krv otekla u zemlju.⁵⁰ Krv kao važan dio tjeranja tuče vidjeli smo već kod Seneke na početku ovog

⁴⁴ F. Maltomini, *op. cit.* (15), 168.

⁴⁵ Perforacije imaju pločica iz Trogira, iz Boucheta (Francuska) i Mondragona (Francuska), kao i križna olovna pločica iz Aïn-Fournae (Tunis). S. Giannobile & D. R. Jordan, *op. cit.* (24), 83.

⁴⁶ G. Bevilacqua & S. Giannobile, *op. cit.* (15), 140, 143-144; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 173-174.

⁴⁷ Palazzolo Acreide – spominje *hylistrion* (= hylisterion), tj. mlinski kamen; Noto – Mihalazok je privučen u tri mlinska kamena koje treba izbaciti iz vinograda. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 271.

⁴⁸ Vidi bilješku 21.

⁴⁹ Sintagma $\nu\phi\acute{\alpha}\varsigma\ \eta\ \chi\acute{\alpha}\lambda\alpha\zeta\alpha$ potječe izravno iz Homerova stiha *Il.* 15. 170, koji u prijevodu glasi: »Kao što snijeg il' grād iz oblaka kadano hladni/ padaju (Boreja rođen u eteru goni ih dalje)«. *Homerova Ilijada*, preveo i protumačio Tomo Maretić, priredio Stjepan Ivšić, Zagreb, Matica hrvatska, 1961. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 268; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 174-175. Isti citat iz Homera ima i spis *Geoponike* (7. 31. 2 – preuzet od Afrikanca), a dodaje i stih iz *Il.* 8. 170: »Triput premudri Zeus s planina Idskih zagrmic«, vidi W. Gemoll, »Untersuchungen über die Quellen, den Verfasser und die Abfassungszeit der *Geoponica*«, *Berliner Studien für classische Philologie und Archäologie*, ed. F. Ascherson, 1, Berlin, Verlag von C. Calvary & co, 1884, 1-280, str. 29. O Homerovim stihovima kao čarolijama vidi D. Collins, »The Magic of Homeric Verses«, *Classical Philology* 103/3, 2008., 211-236.

⁵⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 281.

teksta. Na kršćanskim natpisima i u ranom srednjem vijeku zaista ne možemo očekivati spomen puštanja krvi i krvavih žrtava, koje su zabranjene još od Teodozijeve zakonika,⁵¹ ali je daleki spomen na vezu krvi i spasa vinograda od tuče ostao i dalje.

Drugo, tu je neobičan dijalog između zmije otrovnice (*exit vipera serpis*) koja je izašla iz česme i čovječuljka (*omuncio* = homunculus) na olovnoj pločici iz Aïn-Fourne (Tunis). Zmija, koja je očito uplašena, moli čovječuljka da je oslobodi od zle vode i od zle tuče (*et dixi illi, omuncio, libera me de aquas malas et de grandine mala*). Čovječuljak na kraju pomaže zmiji (*ego te libero de aquas malas et de grandine mala*).⁵² Dok je *homunculus* alkemijski stvor *par excellence*,⁵³ a i zmija ima važnu ulogu u gnosticizmu (sjetimo se samo sekte Ofita unutar gnosticizma), mislimo da u ovom slučaju postoji još jedna usporedba, možda još važnija za recepte protiv tuče. Arapski spis, poznat kao *Nabatejska poljoprivreda*,⁵⁴ donosi cijeli niz postupaka kako pomoću zmije otjerati tuču od vinograda i u svakom od njih zmija se vrlo loše provede: razrezana je na komade, spaljena, pribijena je na štap, otkinuta joj je glava i pribijena na štap i slično.⁵⁵ Nijedna zmija ne želi tako završiti: vidi zmija da dolazi tuča i jasno joj je da bi mogla grdno nastradati pa nije čudno da moli alkemijsko biće da je spasi. Oba teksta pripadaju vremenu prijelaza iz antike u srednji vijek i čini nam se da zmija iz Aïn-Fourne ima razloga za strah ako je tjeranje tuče kakvo je citirano u *Nabatejskoj poljoprivredi* bilo dio uobičajene magijske prakse u puku, iako je tekst iz Tunisa evidentno kršćanski.

Preko nesretne zmije prelazimo iz područja *legomena* na područje *dromena* – što treba učiniti i kakve postupke provesti da bi se tuča otjerala od vinograda. Ti su recepti raspršeni po antičkim izvorima, najviše kod poljodjelskih pisaca, ali ih ima i drugdje (vidjeli smo kako im se izruguju Seneka i Plinije Stariji, s time da su veliki uzori Vergilije i Varon bez premca),⁵⁶ no najviše ih je koncentrirano u jednom poglavlju bizantskog spisa iz 10. st., poznatog kao *Geoponike*. To je jedini grčki poljodjelski priručnik koji se sačuvao, iako znamo za imena desetaka

⁵¹ M. Milićević, *Klaudijan, Otmica Prozerpine*, Zagreb, Latina & Graeca, 1997., 12 i d.

⁵² R. Dussaud, »C. r. de A. Audollent, Double inscription«, *Revue de l'histoire des Religions*, 121, 1940., 193 id. mislio je da je zmija genij izvora. C. Alfaro Giner & F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (14), 1582-1583 misle da je riječ o predodžbama koje proizlaze izravno iz gnostičke ideologije i antičke alkemije.

⁵³ Ibid. 1584-1587.

⁵⁴ Tekst *Kitāb al-filāha an-nabatiyya* se pripisuje piscu Ibn Waḥshiyya. Zapravo ne znamo tko je autor, a Ibn Waḥshiyya tekst je preveo na arapski. J. J. Clément-Mullet, *Le livre de l'Agriculture. D'Ibn-a—Awam, Kitāb al-felahah*, traduit de l'arabe par J. J. Clément-Mullet, I-II, Paris, Librairie A. Franck, Albert L. Herold Successeur, 1864., 79; T. Fahd, »Conduite d'une exploitation agricole d'après 'L'Agriculture Nabatéenne'«, *Studia Islamica* 32, 1970., 109-128; J. L. Teall, »The Byzantine Agricultural Tradition«, *Dumbarton Oaks Papers*, 25, 1971., 33-59, str. 41; R. H. Rogers, »Hail, Frost, and Pests in the Vinyard: Anatolius of Berytus as a Source for the Nabatean Agriculture«, *Journal of the American Oriental Society*, 100/1, 1980., 1-11, str. 1-2.

⁵⁵ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3-4.

⁵⁶ R. H. Rogers, »Varro and Virgil in the *Geoponica*«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 19, 1978., 277-285.

grčkih pisaca koji su pisali o toj temi.⁵⁷ *Geoponike* su mješavina izvora (izrijekom se navode 42 različita izvora), tradicija i svakakvih utjecaja.⁵⁸ No glavni razvojni put išao bi od Kasijana Basa Skolastika iz 6. st., čije se pak djelo temeljilo na spisima Vindanija Anatolija iz Berita (4. st.) i Didima Mlađeg iz Aleksandrije.⁵⁹ *Geoponike* su se našle i u jednoj *Knjizi o poljodjelstvu*, čiji je autor Ibn al-Awam iz Andaluzije u 12. st.⁶⁰ *Nabatejska poljoprivreda* je kompilacija, datirana različito od 4. do 7. st., temeljena na babilonskim i kaldejskim izvorima, ali u njoj nalazimo i arapskog Anatolija (*Anatolius Arabicus*) i kompilaciju *Geoponika*.⁶¹ I *Geoponike* i *Nabatejska poljoprivreda* imaju mnoštvo magijskih postupaka i recepata i kad se tu navode izvori, najčešće se citiraju Julije Afrikanac (čije je djelo *Kestoi* poznato po fragmentima i citatima) i Demokrit, tj. odlomci koji se prenose pod njegovim imenom.⁶² Poglavlje o tuči (*Geop.* 1. 14 i 15) dio je Anatolijeve traktata o vinogradarstvu, a isti odlomak ima i sirijska verzija, dok paralelan tekst s nekim proširenjima i varijacijama ima i *Nabatejska poljoprivreda*.⁶³

Krv kao moćno sredstvo odvratanja tuče već smo vidjeli u slučaju Kleone, a *Geoponike* kažu (1.14.1) da žena mjesečnicom može otjerati tuču, kao i platno natopljeno tom krvlju i zakopano u vinograd, što je onda Rose⁶⁴ protumačio time da će tuča biti uplašena ili zgađena tim prizorom i otići dalje.⁶⁵ U ovaj isti

⁵⁷ Ch. Guignard, »Sources et constitution des *Géoponiques* à la lumière des versions orientales d'Anatolius de Béryste et de Cassianus Bassus«, u: M. Wallraff & L. Mecella eds. *Die Kestoi des Julius Africanus und ihre Überlieferung*, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009., 243-344, str. 243; Varon (*De re rustica*, 1.1.7-10) donosi više od pedeset imena, a Kolumela (*De re rustica*, 1.1.7-11) pedeset i četiri, plus citati kod drugih pisaca.

⁵⁸ Najviše smo se oslanjali na izdanje A. Dalby, *Geoponika, Farm Work. A Modern Translation of the Roman and Byzantine Farming Handbook*, Blackawton (UK), Prospect Books, 2011., 36-49.

⁵⁹ Vindanius Anatolius, *Synagoge georgikon epitedeumatou* (4. st.), Cassianus Bassus Scholasticus, *Peri georgias eklogai* (6. st.), Didymus, *Georgika*. Vindanije Anatolije (gotovo svi misle da je to isti onaj prefekt Ilirika o kojem govori Amijan Marcelin, 21.6.5) koristio je niz ranijih autora i danas je njegovo djelo izgubljeno na grčkom, ali je poznato po prijevodima na sirijski, arapski i armenski, dok se Kasijan Bas služio Anatolijem i dodao mu je podatke iz kasnijeg autora Didima. Anatolijevom *Synagoge* služio se i pisac Paladije. R. H. Rogers 1978., *op. cit.* (56), 277-278; R. H. Rogers, »The Apuleius of the 'Geoponica'«, *California Studies in Classical Antiquity*, 11, 1978 a, 197-207, str. 197; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1, 6; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 245-246, 302-303.

⁶⁰ J. J. Clément-Mullet, *op. cit.* (54), passim; J. L. Teall, *op. cit.* (54), 42.

⁶¹ J. J. Clément-Mullet, *op. cit.* (54), 80-81, 88; T. Fahd, *op. cit.* (54), 1 i d; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 247-248.

⁶² H. J. Rose, »The Folklore of Geoponica«, *Folklore* 44/1, 1933., 57-90, str. 59 i 65; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 299-300; M. Wallraff, »Magie und Religion in den *Kestoi* des Julius Africanus«, M. Wallraff & L. Mecella eds. *Die Kestoi des Julius Africanus und ihre Überlieferung*, Berlin – New York, Walter de Gruyter, 2009., 39-52, str. 41-42.

⁶³ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 4; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 1-2.

⁶⁴ H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁶⁵ Plinije (*NH* 28.77 (21) kaže da će tuču otjerati gola žena koja ima mjesečnicu, a Plutarh (*Quaest. conv.* 7.2 = *Moralia* 700 E) veli da su djelotvorne krpe koje je žena koristila tijekom mjesečnice, ali i krv krtice.

Plutarch's *Moralia*, in fifteen volumes, IX, with and English translation by Edwin I. Minar Jr, F. H. Sandbach, W. C. Helmbold, Loeb Classical Library, Cambridge MA, Harvard

kompleks odnosa krvi i tuče mogla bi pripadati i informacija Paladija (*Op. agr.* 2. 34. 2-3)⁶⁶ da se gradonosnim oblacima treba zaprijetiti krvavim sjekirama. Na drugom mjestu Paladije kaže (1. 35. 1) da za zaštitu treba prekriti mlinski kamen crvenom krpom. Možemo pretpostaviti da krvave sjekire aludiraju na krv žrtvovanih životinja, a da crvena krpa također predstavlja zamjenu za krv. Podsjetimo samo da se mlinsko kamenje u kontekstu ove magije spominje i na filakterijima iz Nota i Palazzolo Acreide.⁶⁷ U vrijeme kad piše Paladije, za razliku od Plutarha, krvave su žrtve zabranjene i nezamislive, pa ne čudi da je zamjena nađena u crvenim krpama (tim više što su krvave krpe također dio pučke tradicije). Već smo vidjeli kako krv uvijeno i neizravno ulazi u priču na filakterijima iz Ain-Fourne (Tunis) i Carrija (Španjolska).

Idući recept koji daju *Geoponike* (1. 14. 3) jest: traku od kože tuljana zakvačiti za istaknuti trs u vinogradu i neće biti štete od tuče, a to je pročitao kod Filostrata. Malo dalje to proširuje (1. 14. 5) i veli da ako nosiš kožu hijene, krokodila ili tuljana oko svoje zemlje i onda je objesiš na ogradu imanja, tuča neće pasti.⁶⁸ Kožu krokodila, hijene i tuljana nalazimo i kod Paladija (1. 35. 14).⁶⁹ Spomen pak Filostrata odnosi se na njegovo djelo *Heroikos* (21. 8) gdje se heroj Palamed prikazuje vinogradaru i preporučuje mu da traku od životinjske kože pričvrsti u vinograd,⁷⁰ a kontekst sugerira da je mislio na kožu tuljana. Za tuljana se odavno vjerovalo da štiti, ne samo od tuče, nego i od oluja i gromova, pa su zato pomorci zabijali kožu tuljana na jarbol.⁷¹ S druge strane, hijena je magijsko biće *par excellence*; vjerovalo se da su hijene hermafroditu ili da svake godine mijenjaju spol, da imaju strašne moći, da glasom začaraju ljude, da to čine dodirom lijeve šape itd.⁷² Hijena je, prema tome, moćna magija u svakom pogledu, a *Nabatejska poljoprivreda* dodaje i to da je, osim hijene, najkorisnija magija u vinogradu koža ježa i ako se s njome propisno postupa, nikakva tuča neće pasti na vinograd.⁷³

University Press, London, William Heinemann Ltd, 1961. A. Dalby, *op. cit.* (58), 67; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 162; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁶⁶ Palladii Rutilii Tauri Aemiliani, *Opus agriculturae*, ex recensione J. C. Schmitii, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri, 1898.

⁶⁷ E. S. McCartney, »Magic and the Weather in Classical Antiquity (Concluded)«, *The Classical Weekly* 18/no. 21, 1925., 163-166; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 263, 265-266.

⁶⁸ A. Dalby, *op. cit.* (58), 67-68. Isti recept ima i *Nabatejska poljoprivreda* – R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 2.

⁶⁹ *Geoponike* ne citiraju Paladija kao izvor, pa je W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3-4 mislio da se i Paladije i *Geoponike* služe jednim zajedničkim izvorom, koji bi trebao biti Vindanije Anatolije.

⁷⁰ J. K. Berenson Maclean & E. Bradshaw Aitken, *Philostratos, On heroes*, Society of Biblical Literature, Leiden, Brill, 2003.; S. Follet, »Philostratus's *Heroikos* and the Regions of the Northern Aegean«, u: E. Bradshaw Aitken & J. K. Berenson Maclean eds. *Philostratus's Heroikos, Religion and Cultural Identity in the Third Century C.E.*, Atlanta, Society of Biblical Literature, 2004., 221-236, str. 230; H. Guignard, *op. cit.* (57), 304.

⁷¹ Plut. *Quaest. conv.* 4.2.1. Usporedi Svetonija (Aug. 90) koji kaže da car August nikamo nije išao bez kože tuljana zato jer se panično bojao grmljavine. J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 154.

⁷² A. Rabassini, »L'ombra della iena. Un animale magico nella cultura filosofica del rinascimento«, *Bruniana & Campanelliana*, 10/1, 2004., 87-104.

⁷³ R. H. Rogers, 1980, *op. cit.* (54), 3.

Idući vrlo efikasan recept tiče se kornjače. *Geoponike* (1. 14. 8) kažu da treba uzeti kornjaču iz močvare u desnu ruku, okrenuti je na leđa i nositi oko vinograda. Onda je treba, okrenutu na leđa, staviti usred vinograda i nasuti malo zemlje oko nje tako da se ne može prevrnuti na noge. Ako se tako učini, tuča neće pasti. Neki tvrde da to treba obaviti šestog sata dana ili noći.⁷⁴ *Nabatejska poljoprivreda* na to dodaje da su ovaj recept iskušali u praksi i da je vrlo djelotvoran i promatrali su kako tuča nestaje i ni jedan komad nije pao na to mjesto.⁷⁵ Isti recept kao *Geoponike* ima i Paladije (1. 35. 14).⁷⁶ Kornjača se u antici smatrala životinjom sa snažnim magijskim svojstvima, naročito u ljubavnoj magiji.⁷⁷ Okretanje kornjače na leđa vidi se već u *Homerskoj himni Hermu I* (30-61),⁷⁸ gdje se opisuje kako je Hermo načinio liru od kornjačina oklopa. Jedno tumačenje cijelu himnu smatra odrazom ritualnog ubijanja kornjače da bi se od njezine žrtve stvorila glazba.⁷⁹ Ovaj bismo motiv glazbe morali zapamtiti jer ćemo poslije vidjeti da glazba lire također ima važnu ulogu u postupcima protiv tuče.

Još se jedna životinja pojavljuje u receptima za zaštitu vinograda – nilski konj. *Geoponike* (1. 14. 11) kažu da komadi kože nilskog konja, stavljeni kraj svakog međaša, sprečavaju štetu od tuče. Malo dalje (1. 16) kaže da koža nilskog konja, zakopana usred polja, sprečava da grom udari u to polje.⁸⁰

Dodatne postupke možemo naći kod Paladija (1. 35): treba u vinogradu objesiti sovu raširenih krila, a Kolumela (10. 348-350) je već prije objasnio da su taj »lijek« preporučivali Amitaon i Hiron. Kaže još Paladije da oruđe za rad u vinogradu treba namazati medvjedom mašću i to je tako moćno sredstvo da ništa više ne može nauditi tom vinogradu, ni led, ni magla, ni bilo koja životinja. Ali ima jedan uvjet – cijeli postupak mora biti tajan, jer ako netko dozna za nj, gubi svaku vrijednost.⁸¹ Uz ove životinjske, Paladije daje i jedan biljni recept: opasati cijeli vinograd ili polje kukuvinom (bijela divlja tikva, *Bryonia alba* – *spatium alba vite praecingitur*). Da je riječ o starijoj tradiciji, svjedoči Kolumela (10. 346-347), gdje je dodatni podatak da je to izumio Etrušćanin Tarhon za zaštitu od Jupiterove munje.

Živo biće koje ima posebnu ulogu u zaštiti vinograda jest zmija. Cijeli niz postupaka sa zmijom daje *Nabatejska poljoprivreda*. Tako je slika zmije otrovniče s natpisom »preko nje se postiže zaštita od tuče da ne padne na polja i selo«,

⁷⁴ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68. Iako se ovaj recept s kornjačom nalazi u samo jednom rukopisu *Geoponika*, paralela kod Paladija dokazuje da je autentičan. Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 303.

⁷⁵ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54) 2.

⁷⁶ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3-4; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 264; Ch. Guignard, *op. cit.* (57), 303.

⁷⁷ A. Karanika, »Playing the Tortoise Reading Symbols of an Ancient Folk Game«, *Helios*, 39/2, 2012., 101-120.

⁷⁸ Hesiod, *Postanak bogova*, *Homerove himne*, s tumačem i pogovorom dr. Branimira Glavičića, Sarajevo, »Veselin Masleša«, 1975.

⁷⁹ S. C. Shelmerdine, »Hermes and the Tortoise: A Prelude to Cult«, *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 25, 1984., 201-208.

⁸⁰ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 155; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁸¹ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 266.

djelotvorno sredstvo.⁸² Ostale preporuke vrlo su loše za zmiju: treba je razrezati na komade i spaliti dok puše vjetar jer taj dim tjera gradonosne oblake; zakovati zmiju za dvije trske u vinogradu, glavu na jednu, rep na drugu; pribiti zmijinu glavu željeznim čavlom za štap, a njezino uvijanje oko štapa otjerat će oblake. Autor spisa zaključuje da sam nije isprobao ni jedan od ovih recepata.⁸³ Kad vidimo ove preporuke, sjetimo se odmah zmije s filakterija iz Aïn-Fourne (Tunis), kad smo napomenuli da ta zmija zaista ima razloga za strah. Ono što je također važno to je da mitem zmija+tuča nalazimo u ova dva teksta različitog karaktera: jedan je seoska magija, a drugi je poljodjelski priručnik. No veza zmije i vinograda, zmije i vina, pa onda zmije i nedaća koje pogađaju vinogradare, mnogo je starija od ovih tekstova i potječe iz religije Dionisa i njegovih zmija. Izvora i priča o tome zaista je mnogo, pa ćemo citirati samo vrlo kasni tekst pjesnika Nona iz Panopolisa (12. 293-362) koji kaže da je Dionis od jedne zmije naučio kako praviti vino.⁸⁴

Kultovi koji se služe zmijama nisu se održali u Europi, ali nalazimo tu i tamo preostatke, kao što je proslava sv. Dominika svakog prvog četvrtka u svibnju u selu Cocullo (Abruzzi, Italija). Tu se u procesiji iznosi kip sv. Dominika na koji vjernici stavljaju gomile zmija što ih lokalni *serpari* skupljaju po okolnim brdima danima prije svečanosti. Sveti Dominik, koji je, kako priča kaže, u 11. st. očistio ovaj kraj od zmija, ne štiti samo od ujeda zmija, nego i od tifusa i zubobolje, a zatim štiti usjeve od gusjenica i vinograda od tuče i oluje.⁸⁵ Tisuću i petsto godina nakon kasnoantičkih izvora još uvijek nalazimo mitem zmije+tuča u modernom folkloru u Italiji.

Osim životinja, tuču odvrćaju i predmeti. *Geoponike* (1. 14. 4) preporučuju da ako izložiš zrcalo oblacima iznad sebe, tuča će te zaobići.⁸⁶ *Nabatejska poljoprivreda* je preciznija: zrcalo mora biti od poliranog željeza.⁸⁷ Isti recept ima Paladije (1. 35. 15) koji dodaje da će se oblak, kad vidi sebe u odrazu, uplašiti ili naljutiti i otići dalje.⁸⁸ Metal se pojavljuje i u idućem receptu: *Geoponike* (1. 14. 6) kažu da ako objesiš veliki broj ključeva različitih zgrada na vrpčama oko svoje zemlje, tuča će te zaobići.⁸⁹ S jedne strane, moguće je da je tu djelatna tvar želje-

⁸² R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3-4.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Nonnos, *Dionysiaca, with an English translation* by W. H. D. Rouse... in three volumes, I, Loeb Classical Library, Cambridge MA, Harvard University Press, London, William Heinemann Ltd, 1911.

C. Kerényi, *Dionysus. Archetypal Image of Indestructible Life*, trans. R. Manheim, Princeton University Press, Bollingen Series LXV-2, 1976., 58-60; A. Cattabiani, *Florario. Mitti, leggende e simboli di fiori e piante*, Milano, Oscar Mondadori, 1996., 93.

⁸⁵ C. Kerényi, *op. cit.* (84), 61; M. C. Harrison, »Serpent-Procession at Cocullo«, *Folklore*, 18/2, 1907., 187-191; A. A. Barb, »A Greek Serpent Ritual of Modern Times«, *Folklore*, 65/1, 1954., 48-49.

⁸⁶ A. Dalby, *op. cit.* (58), 67.

⁸⁷ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3.

⁸⁸ W. Gemoll, *op. cit.* (49), 3; J. G. Frazer, *op. cit.* (10), 162; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 264.

⁸⁹ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

zo,⁹⁰ a s druge se pretpostavlja kako je moguće da se smatralo da je tako vinograd zaključan pa tuča ne može ući.⁹¹

Posebno je zanimljiv navod iz *Geoponika* (1. 14. 7): ako postaviš drvene bikove (*tauros*) ispred svoje kuće, efikasno ćeš je zaštititi.⁹² Tumačenja su razna, tim više što Paladije nema odgovarajućeg recepta u svom tekstu. Općenito se smatra da su drveni bikovi zamjena za žrtvovanje pravih bikova, no Pierre Hamblenne je dao radikalniji prijedlog: *tauros* (= bikove) je koruptela umjesto *staurous* (= križeva) i tu je zapravo riječ o postavljanju posvećenih drvenih križeva u vinograde za zaštitu od tuče.⁹³

U pomoć može priteći i razno kamenje. Tuču je odvrtao kamen *Lychnis*, kao i sve drugo što škodi poljima, a kamen *Chalizites* trebalo je udariti željezom, pa će vas tuča zaobići.⁹⁴ Već smo spomenuli i Plinija koji se rugao vjerovanju da će ametist, uz inkantacije, otjerati tuču.⁹⁵ Najluđi recept pak donosi Vegecije (*Ars veterinaria sive Mulomedicina*, 1. 20. 1-3) gdje preporuča da se od cijelog niza kamenja, raznog bilja, sumpora, ekstrakta, napravi smjesa, da se smjesa zapali, a smrad će otjerati demone i tuču.⁹⁶

Poseban pak ugled imao je koralj. Taj je mogao svašta: okončati sušu, utišati oluje, obraniti od groma i, naravno, odvratiti tuču. Mornari su ga koristili kao amulet protiv gusara, duhova i svih ostalih nesreća.⁹⁷

Već smo spomenuli sliku zmije, ali ima još vrsta slika koje pomažu u vinogradu. *Geoponike* (1. 14. 9) citiraju Apuleja Rimljanina⁹⁸ koji kaže da ako nacrtáš grozd grožđa na tablici i staviš je u svetište u vinogradu, svirajući liru, plodovi neće biti oštećeni. Liru treba početi svirati 23. studenoga i zadnji je put zasvirati 4. veljače. Sirijska i armenska verzija dodaju da zviježđe Lira počinje zalaziti 22. siječnja i potpuno zađe 26. siječnja.⁹⁹ Sviranje lire, načinjene od kornjačina oklopa, onaj je motiv koji nas vraća na priču o kornjači i mitološku podlogu nastanka glazbe iz žrtvovanja kornjače. Tako, osim kornjače same, zvuk lire tjera tuču od

⁹⁰ F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 265.

⁹¹ H. J. Rose, *op. cit.* (62), 65.

⁹² A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

⁹³ P. Hamblenne, »Un rite chrétien dans les 'Géoponiques'?«, *L'Antiquité classique*, 47/1, 1978., 184-187.

⁹⁴ Orpheus, *Lithica*, 271-272; Solin. 37. 17. E. S. McCartney, 1925, *op. cit.* (67), 163-164.

⁹⁵ E. S. McCartney, 1934, *op. cit.* (2), 6.

⁹⁶ *Scriptores rei rusticae veteres Latini, II, Palladius, Vegetius, De Mulo-medicina, Gargilii Martialis fragmentum*,... curante Io. Matthia Gesnero, Lipsiae, Sumptibus Caspari Fritsch, 1735; 1.20.1-3: nabrojio je, između ostalog, sumpor, judejski bitumen, nekoliko raznih soli, rog jelena, ahat, gagat, cijeli niz morskih bića, hematit, siderit, sve s točnim mjerama. To mora da je zaista zaudaralo. Usp. E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 5-6.

⁹⁷ Orpheus, *Lithica*, 569-607; Isidor. *Etym.* 16.15.25: *Sed et Corallium tempestati et grandini resistere fertur.*

S. Isidori Hispalensis... *Opera omnia*... recensente Faustino Arevalo, Tomus IV: *Etymologiarum Libri X posteriores*, Romae, apud Antonium Fulgonium, 1801. E. S. McCartney, 1925., *op. cit.* (67), 163-164; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 267, bilj. 20.

⁹⁸ R. H. Rogers, 1978a, *op. cit.* (59).

⁹⁹ A. Dalby, *op. cit.* (58), 68; H. J. Rose, *op. cit.* (62), 66; R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 4.

vinograda. No ovdje su posebno zanimljivi datumi: kad se 23. studenoga preraču-
na u gregorijanski datum, dobivamo 10. studenoga, dan prije dana sv. Martina na
Zapadu, najvećeg zaštitnika vinograda,¹⁰⁰ a 4. veljače postaje 22. siječnja, dan sv.
Vinka, također zaštitnika vinograda. *Nabatejska poljoprivreda* također preporuča
sliku loze s mnogo grozdova na mramornoj ili drvenoj ploči, postavljenu usprav-
no usred vinograda. To brani od tuče i osigurava obilan urod.¹⁰¹

U zaključku *Geoponike* u svim tim receptima kažu da to stoji u starim izvo-
rima i autor misli da su neke od tih metoda prilično neprimjerene i da ih treba
izbjegavati, pa savjetuje čitateljima da im ne vjeruju u potpunosti. On ih je prenio
samo zato da ne bi tko mislio da je ispuštio bilo što rečeno u starim izvorima.¹⁰²
Geoponike su kompilirane u 10. st., a biskup Fotije je prije toga, u 9. st., tražio od
pobožnog seljaka da ne uzima za ozbiljno nevjerojatne stvari (*apista*) niti »grčke
prijevare«. ¹⁰³ To su kršćanski autori i razumljivo je da odbacuju svaku pomisao
na pogansku magiju, ali je ipak uredno citiraju – da se ne bi pomislilo da je nji-
hovoju učenosti nešto promaknulo. Kršćanski su oci uvijek bili sumnjičavi i već
smo rekli kako se Klement Aleksandrijski izrugivao s običajem u Kleoni (*Strom.*
6. 3. 31, Migne PG 9. 248), u čarolije protiv tuče nije vjerovao ni Euzebije Alek-
sandrijski (*Sermones*, 22. 3, Migne PG 86. 456) ni ostali.¹⁰⁴ Ali slika nikad nije ni
posve crna, ni posve bijela, što se vidi u zakonima. Konstantinov zakon iz veljače
319. g. teži za potpunim potiskivanjem magije, ali je već iste godine isti zakon
ublažen i u ediktu od 23. svibnja stoji da se mora žestoko progoniti one koji škode
drugima magijom, no izuzimaju se oni koji liječe i sprečavaju tuču.¹⁰⁵ Ako se u
kasnoj antici i srednjem vijeku službeno smatralo da pogana više nema,¹⁰⁶ stare

¹⁰⁰ Sulpicije Sever, *Dial.* 3.7, prenosi da je selo koje je stalno stradavalo od tuče tražilo pomoć
sv. Martina i on ih je oslobodio zla idućih dvadeset godina. Potom, kad je imanje sv. Gr-
gura iz Toursa (538-594) bilo na udaru tuče iz godine u godinu, uzeo je vosak svijeća koje
je donio s groba sv. Martina i stavio ga je na najviše stablo u svom vinogradu i od tada su
oluje stalno zaobilazile njegovo imanje (*De miraculis S. Martini* 1.34, Migne PL 71. 937).
Sulpicii Severi libri qui supersunt, recensuit Carolus Halm, Vindobonae, apud C. Geroldi-
di..., 1866. E. S.; McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 1-2; F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10),
279, bilj. 61; A. Zaradija Kiš & I. Sabotič ur: *Putovima europske nematerijalne baštine u*
21. stoljeću: Sv. Martin, simbol dijeljenja, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku &
Kulturni centar sv. Martin-Hrvatska, 2016.

¹⁰¹ R. H. Rogers, 1980., *op. cit.* (54), 3.

¹⁰² A. Dalby, *op. cit.* (58), 68.

¹⁰³ Phot. *Bibl. cod.* 163. *Bibliothèque de Photius*, <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/photius/table.htm> (pristupljeno 1. IX. 2017.). J. L. Teall, *op. cit.* (54), 43; R. H. Rogers, 1978a,
op. cit. (59), 197.

¹⁰⁴ E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9), 10, 11 i bilj. 169.

¹⁰⁵ *Cod. Th.* 9. 16. 3 (= *Cod. Iust.* 9. 18. 4): *Nullis vero criminationibus implicanda sunt reme-
dia humanis quaesita corporibus aut in agrestibus locis ne maturis vindemiis metuerentur
imbres aut ruentis grandinis lapidatione quaterentur*. E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9),
4, 10; M. Salinas de Frías, »Tradición y novedad en las leyes contra la magia y los paganos
de los emperadores cristianos«, *Antigüedad y Cristianismo* (Murcia), 7, 1990., 237-245,
str. 239-240, bilj. 9, 24. F. J. Fernández Nieto, *op. cit.* (10), 284; F. Maltomini, *op. cit.* (15),
160 i bilj. 12.

¹⁰⁶ *Cod. Th.* 16. 10. 22: *Paganos qui supersunt, quamquam iam nullos esse credamus*, citira-
no kod M. Salinas de Frías, *op. cit.* (105), 240, bilj. 24.

čarolije protiv tuče, ali u novom ruhu, nastavljaju se i dalje. Tako doznajemo da je od štapa sv. Cezarija iz Arlesa (468/470-542) načinjen križ koji je stavljen u vinograd i bio je efikasna zaštita od tuče dugo vremena.¹⁰⁷ Očito su seljaci, trebajući svaku pomoć koju mogu dobiti, i dalje prakticirali drevne recepture, jer *Kapitular* Karla Velikoga nalazi za potrebno zabraniti tu praksu i tu se izričito spominju cedulje sa zapisima i magijskim znakovima koji se vješaju po vinogradima.¹⁰⁸

Iz ovog okružja vinogradarskog praznovjerja potječe i priča sv. Agobarda (779-840)¹⁰⁹ gdje se kaže da postoji negdje zemlja *Magonia* iz koje u oblacima dolaze zračni brodovi na kojima su zračni mornari (*nautae aerei*) koji zajedno s čarobnjacima zvanima *Tempestarii* izazivaju oluje i tuču. Iz njegova se teksta jasno vidi da se narod ovih meteoroloških čarobnjaka silno bojao i jednom su skoro zatukli neke ljude za koje su vjerovali da su *Tempestarii* iz Magonije.

S obzirom na ono što je rečeno u prvom dijelu ovog teksta, veoma je zanimljiva propovijed zapisana na stražnjim koricama kodeksa s Poslasticama sv. Pavla.¹¹⁰ Propovijed se krivo pripisuje sv. Augustinu, iako je vjerojatno iz 8. st. Tu se nalazi dio kršćanske čarolije protiv tuče i oluje i obrazac je vrlo sličan onome što smo vidjeli na filakterijima, s time što su imena aktera drugačija: proklinje demone i Sotonu, a u ime Evandelista, svetih otaca i Oca i Sina i Duha Svetoga. Posebno upadaju u oči riječi: »Onaj tko vjeruje da će udaljiti tuču pomoću olovnih listova, ispisanih i začaranih rogova, nije kršćanin nego poganin«,¹¹¹ što nam govori da je praksa olovnih filakterija među seljacima ustrajala do u srednji vijek.

A što je zapravo tuča? Seneka (*Quaest. nat.* 4.3) prigovara autoritetima poput Posidonija, koji samouvjerenost tvrdi da se tuča formira od oblaka punog kiše koji se već pretvorio u vlagu, kao da su to sami vidjeli svojim očima. Dalje dodaje da je tuča okrugla i da se padajući zaobli sa svih strana i dobije kuglasti oblik, okrećući se kroz gusti zrak. Kaže i to da tuča nastaje blizu zemlje i da ne pada dugo kroz zrak, pa zaključuje da je tuča jednostavno led zaustavljen u sredini

¹⁰⁷ *Vita Caes. Arel.* 2. 27, Migne PL 8. 1848, 1035, citirano kod P. Hamblenne, *op. cit.* (93), 186-187.

¹⁰⁸ *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio II, Capitularia Regum Francorum*, vol. I, 64: *nec cartas per perticas appendant propter grandinem*, uz objašnjenje: *cartae quibus signa vel verba magica inscripta sunt in arboribus vel perticis appendatur*. Citirano kod E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 6 i bilj.116; P. Hamblenne, *op. cit.* (93), 187. U srednjoj Europi (Međimurje, Mađarska, Austrija, Njemačka, Slovačka, Češka, Francuska) vjerovalo se da francuski sv. Urban, koji se štuje 25. svibnja, pruža zaštitu od tuče i groma, vidi Lidija Bajuk, »Sveta vinska gora – kozmogonijsko mjesto zajedništva i dijeljenja«, u A. Zaradija Kiš & I. Sabotić ur, *op. cit.* (100), 2016., 231-264, str. 246 id.

¹⁰⁹ *S. Agobardi Episcopi Lugdunensis, Contra insulsam vulgi opinionem: De grandine et tonitruis*, Migne PL 104. 147-158. E. S. McCartney, 1934., *op. cit.* (2), 2, 4-5; E. S. McCartney, 1934a, *op. cit.* (9), 9.

¹¹⁰ BNF Ms. Lat. 10440, faksimil rukopisa može se vidjeti na stranici Bibliothèque Nationale de France: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9078404r/f120.item.zoom> (pristupljeno 17. VIII. 2017.).

S. B. »Un sermon sur la superstition«, *Mélusine, Recueil de Mythologie, Littérature populaire, Traditions et Usages*, 3, 1886./1887., 217-220; E. S. McCartney, 1943, *op. cit.* (2), 5.

¹¹¹ S. B. *op. cit.* (110), 218.

zraka.¹¹² Plinije (*NH.* 2. 61 (65)) kaže da tuču stvara smrznuta kiša, a snijeg je ista tekućina, samo malo manje gusta.¹¹³

Ali nisu svi imali takav znanstveni pristup. Većina je zapravo slijedila tradicionalna vjerovanja da je za sve kriv mjesec. Pa i zrak, o kojem govori Seneka, smješten je između Zemlje i Mjeseca i tu borave svi oni demoni koje smo već spominjali. Tu je i Empedoklova teorija da je Mjesec formiran od zraka koji se stvrdnuo kao tuča.¹¹⁴

Postojanje vode na Mjesecu vrlo je stara predodžba, a vjerojatno je Filolaj iz Krotona bio taj koji je rekao da na Mjesecu ima toliko vode da može uništiti cijeli kozmos i ta se voda izlijeva zbog kružnog kretanja zraka.¹¹⁵ Kasnije će ideja da je Mjesec načinjen od vode osvanuti u manihejskoj kozmologiji.¹¹⁶

Znamo odavno da antičkoj komediji i satiri ništa nije bilo sveto, pa su se zafrikavali na račun svih ovih filozofskih tumačenja, uključujući i ona o tuči. Među njima se ističe Lukijan, koji u *Istinitim pripovijestima* govori o svom putovanju na Mjesec. O šarlatanima u filozofiji već je Seneka (*Quaest. nat.* 4.3) rekao: »Ili mogu i ja jednom učiniti ono što čine kroničari. Nakon što lažu do mile volje, osvrnu se na jednu točku i dodaju: dokaze za ovo naći ćete kod autoriteta.«¹¹⁷ Za razliku od tih koji ljute Seneku, Lukijan je odmah na početku svoje priče (*Ver. hist.* 1.4) rekao da je sve laž, ali je zato zabavno. Pa tako, među kuriozitetima života na Mjesecu, opisuje i njihove loze: »Ima mnogo vodonosne loze, a bobice na grozdovima slične su tuči. Po mojem mišljenju, kad vjetar zapuše i protrese tu lozu, tada kod nas pada tuča: to se ti grozdovi rasprsnu.«¹¹⁸ Jest da je riječ o

¹¹² J. Clarke, *op. cit.* (9), 177-179. Na Seneku možemo nadovezati Pompeja Festa, p. 99 L: *guttae aquae concretae solito grandiores* (Sexti Pompei Festi, *De verborum significatu quae persunt cum Pauli Epitome...* edidit Wallace M. Lindsay, Lipsiae, in Aedibus B. G. Teubneri, 1913) i Izidora Seviljskog (*Etym.* 13. 10. 5): *appellatur, quod forma eius granorum similitudinem habeat*. Usp. *Thesaurus Linguae Latinae*, *op. cit.* (4), 2189.

¹¹³ Plin. *NH.* 2. 65: *grandinem congelati imbre gigni et nivem eodem umore mollius coacto*. Aristotel (*Meteor.* 1. 10, 11, 12) raspravlja o tuči na sličan način (*Météorologie d'Aristote*, traduite en français... par J. Barthélemy Saint-Hilaire, Paris, A. Duband Libraire-Éditeur, 1863. <http://remacle.org/> (pristupljeno 3. IX. 2017.).

¹¹⁴ 31 A 30, D.-K.: »Za Mjesec kaže da se sam načinio od zraka što ga je sadržala vatra. Taj se naime skrutio kao grād«. 31 A 60, D.-K. (= Plut. *De facie*, 5. 6, 922 C): »I doista zamjeraju Empedoklu kad prikazuje Mjesec kao led od zraka sličan tuči koji okružuje kugla od vatre«, preveo Ratimir Mardešić u B. Bošnjak et al. ur: *Hermann Diels, Pedsokratovci, Fragmenti*, I-II, Zagreb, Naprijed, 1983., vol. I, 259 i 266. Plutarco, *Il volto della Luna*, traduzione e note di Luigi Lehnus, Milano, Adelphi edizioni, 1991. Usp. J. Ferguson, »Two Notes on the Preplatonics«, *Phronesis*, 9/2, 1964., 98-106, str. 99-100; J. Longrigg, »'Ice of Bronze' (Lucretius i. 493)«, *The Classical Review*, 20/1, 1970., 8-9.

¹¹⁵ 44 A 18, D.-K.: »Filolaj kaže da propadanje svemira ima dva uzroka: prvi od vatre koja potječe s neba dolje, drugi od mjesечеve vode koja se izlije zbog kružnog gibanja zraka: i kaže da su njihova isparivanja hrana svemira.« Preveo Stjepan Hosu u B. Bošnjak et al. ur. *op. cit.* (114), vol. I, 355. Usp. S. J. Dick, »The Origins of Extraterrestrial Life Debate and its Relation to the Scientific Revolution«, *Journal of the History of Ideas*, 41/1, 1980., 3-27, str. 3, bilj. 1; F. Maltomini, *op. cit.* (15), 163.

¹¹⁶ F. Maltomini, *op. cit.* (15), 163.

¹¹⁷ J. Clarke, *op. cit.* (9), 177-179.

¹¹⁸ Lukijan, *Djela*, prevela i priredila Marina Bricko, Zagreb, Matica hrvatska, 2002.

zafrkanciji, ali u njoj su skrivene i kritike filozofskih teorija, npr. stoičkih, koje zagovaraju božansko djelovanje, dok ovdje vidimo »znanstveni« dokaz da tuču stvara vjetar na Mjesecu, a ne nikakva božanska bića.¹¹⁹ Lukijan to ovdje ne kaže izravno, ali se implicira: budući da je tuča grožđe Mjeseca i od njega bi se moglo praviti vino, pa ako vam je tuča potukla vinograd, a vi uzmite ledena zrna i od njih pravite vino!

Da je ovo naše čitanje Lukijana na pravom putu, dokazuje drugi veliki lažljivac, obožavatelj Lukijanovih djela, barun Münchhausen. Godine 1785. pojavila se u Engleskoj knjiga o putovanjima baruna Münchausena.¹²⁰ Sve najpopularnije teme razdoblja zastupljene su u toj priči, uključujući plovidbu na Mjesec. I on priča da na lozama na Mjesecu rastu grozdovi s bobama od leda i kad vjetar trese vinograde, na Zemlji je to tuča. A on bi savjetovao svima da idući put sprete te komade leda i od njih naprave lunarno vino.¹²¹ On je samo izravno iznio ono što je Lukijan nagovijestio. Münchhausenove su pustolovine bile silno popularne, kao i doživljaji mnogih drugih putnika na Mjesec iz 17. i 18. st.¹²²

¹¹⁹ A. Georgiadou & D. H. J. Larmour, *Lucian's Science Fiction Novel True Histories, Interpretations and Commentary*, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1998., 140.

¹²⁰ R. E. Raspe, *Baron Munchausen's Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia*, 1785. Ch. XVIII – A Second Trip to the Moon. <http://www.gutenberg.org/> (pristupljeno 7. IX. 2016.).

¹²¹ »I would advise those who are of my opinion to save a quantity of these stones when it hails next, and make Lunarian wine. It is a common beverage at St. Luke's«. R. E. Raspe, *op. cit.* (120), ch. XVIII – A Second Trip to the Moon.

¹²² A. Alcalde-Diosdado Gómez, *El tópico el hombre en la Luna en las literaturas cultas y populares*, Universidad de Granada, diss. 2002. <http://hera.ugr.es/tesisugr/18069265.pdf> (pristupljeno 23. III. 2015.).

Popis internetskih baza podataka kojima smo se služili:

www.jstor.org

<http://muse.jhu.edu> Project Muse

www.archive.org Internet Archive: Digital Library of Free Books, Movies, Music

www.perseus.tufts.edu Perseus Digital Library, Tufts University, Gregory R. Crane ed.

www.persee.fr Persée: Portail de revues en sciences humaines

<http://remacle.org/> L'Antiquité grecque et latine, du moyen âge

<https://www.academia.edu/> Academia

<https://dialnet.unirioja.es/> Dialnet, Universidad de la Rioja

<http://www.dmgh.de/> Monumenta Germaniae Historica

<http://.gallica.bnf.fr> Bibliothèque nationale de France

www.documentacatholicaomnia.eu Documenta Catholica Omnia, Patrologia Latina et

Patrologia Graeca

TAM MULTA IN TECTIS CREPITANS SALIT HORRIDA GRANDO
(Virgil, *Georgics*, 1.449)

Marina Milićević Bradač

So thick the horrid hail bounds rattling on the roofs. It is summer, it is hot, the hail has ravaged the vineyards. Virgil's line in the title of this paper not only vividly conveys the terrible feeling that the rattling of hailstones on the roof tiles excites among people – he calls it *horrid grando* – but is also brilliant Latin onomatopoeia. As long as there have been farmers and viticulturists, their enemies have always been the same; drought, hail, storm and locusts. Since antiquity these four woes have constantly been repeated in agricultural texts, in prayers, in magical formulae, all having a single aim: save my vineyard (olive grove, field, holding), whatever god, daimon or angel there might be.

The peasant or landowner could fight against hail in two ways. The first was with words. We can find words against hail written in the form of magical formulae and prayers on various objects; there are inscriptions on stone, on terracotta plaques, little sheets of metal and on papyri. Secondly, with actions. These are various magical procedures for protection against hail. Help was sought from the gods, and from gifted individuals, like Pythagoras, Empedocles, Epimenides of Crete or Abaris the Hyperborean, of whom it was said that they could ward off bad weather. Scientific minds like Seneca or Pliny the Elder could not come to terms with this kind of magic and had no faith in the effectiveness of such formulae. Seneca mocked the customs in Cleona where there were special anti-hail guardians (*khalazophylakes*) who watched when hail-bearing clouds approached and when the peasants thought that they would gain favour with the clouds with the blood of victims. The setting of philosopher and intellectual, of educated and well-read people, is one world, and that of peasant and grape-grower another very different one. People in the fields and vineyards were ready to do everything, pay anyone who could halt the catastrophe. Witnesses to such rural magic are the many phylacteries (white magic spells for protection against all evils) which frequently referred precisely to hail. A whole series of phylacteries – inscribed either in lead or in stone – have been preserved throughout the Roman Empire, and tell of this magic of the viticulturists. They invoked various celestial beings, archangels and angels (there are most of them in Late Antiquity, and most of them are Christians) to protect vineyards and farms from the activities of evil beings that bring the hail, such as for example the demon Tartaruc(h)us on a phylactery from Trogir (*tabella plumbea Traguriensis*). And in literary sources we have recommendations for procedures that should protect the vineyards, most of them preserved in the Byzantine *Geoponica*, compiled in the 10th century, in an Arabic text known as *Nabataean Agriculture*, and in earlier agricultural writers like Columella and Palladius. In these procedures, the sovereign substances are the skins of seals, hyenas, hippopotami, hedgehogs, live turtles, live venomous snakes, and objects such as pictures of snakes, of bunches of grapes, wooden figures of bulls or wooden crosses placed in the vineyards, iron mirrors and iron keys. In pagan

times the blood of sacrificed animals also worked, which was in Christian times replaced with symbols of blood like red rags; menstrual blood was also held to be sovereign. Hail could also be stopped by a lyre being played.

There were various theories about what hail was and where it came from; the most frequent suggestions were that it was linked with the moon; in the satirist Lucian we find that on the Moon the vineyards bore bunches of ice-berries, and when the wind shook these vines, hail fell here below. Baron Münchhausen, drawing on Lucian, went to the Moon and repeated the story of the lunar ice vineyards, recommending that it would be useful, the next time the hail fell, to make lunar wine of this ice.